

Евген Трофімов, к. політ. н.

*Амурська регіональна Академія наук і освіти,
Російська Федерація*

РЕЛІГІЙНІ ОБ'ЄДНАННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РОСІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ НАРИС

Evgeny Trofimov, PhD in Political Science

Amur Regional Academy of Science and Education, Russian Federation

RELIGIOUS ASSOCIATIONS IN THE POLITICAL SYSTEM OF RUSSIA: POLITICAL ESSAY

The object of the study is Russian religious associations. The subject of the study is the process of reproduction and functioning of religious associations in the Russian Federation. The purpose of the study is to determine the political status of religious associations in modern Russia, to identify the main mechanisms of the non-institutionalization of religious associations in the Russian Federation. The author states, that the autocratization of the political regime and the strengthening of monocentrism in Russia lead to the clericalization of the society and to the curbing the formation of a multicultural environment in religious space. Discrimination of non-traditional religious associations promotes the emergence of a conflict space in the religious sphere and the system of "traditional religious associations – population", accelerating the disintegration of the "Russian power" system. Research methods: dialectical, sociological, formal and legal.

Keywords: monocentricism, authoritarianism, religious associations, clericalization, political and religious conflict.

Релігійні об'єднання історично відігравали важливу роль у функціонуванні російської політики. Останнє досягалося необхідністю сакралізації суверена, який за традицією виражав інтереси усього населення. Чинник сакралізації дозволяв церкві зберігати наближене положення до тирана, а осяяння самодержця «божою благодаттю» з боку церковних ієрархів винагороджувалося політичними преференціями, що визначали привілейоване становище релігійних служителів серед інших політичних акторів. Особливо активно самодержці співпрацювали з церквою за часів негативної політичної нестабільності, вбачаючи у ній опору самодержавному правлінню. Павло I, який став гросмейстером Мальтійського ордена, активно підтримував Російську православну церкву (РПЦ). За час царювання Миколи II у Росії було прославлено більше святих, ніж за правління усіх його попередників, кількість церков збільшилася на 10 тисяч, сягнувши в 1917 року показника у 57 тисяч, а кількість монастирів – більш ніж на 250 (до 1917 року їх було 1025)¹. В окремі періоди останні усувалися з політичного поля, але це траплялося тоді, коли релігійні ієрархи виходили за межі дозволеного, проявляли зайву самостійність, протиставляли себе самодержцю або ставили себе на один рівень з сувереном (наприклад, Никон, порівнює себе з Сонцем, а царя – з Місяцем), але навіть у цих випадках репресії проти церкви не виходили за рамки загального механізму управління соціумом, що не перетворювали церкву у вигнанця, а ставили її в становище «рівнозалежного».

Навіть у перші роки більшовизму церковні богослужіння і обряди не забороняли, а служити в храми відправляли «обновленців» – служителів, лояльних новому радянському государю та його найближчому оточенню. Декларація митрополита Сергія (Страгородського) від 29 липня 1927 року остаточно визначила ставлення Російської Церкви до «держави» до розпаду СРСР: «Ми хочемо бути православними і водночас усвідомлювати Радянський Союз нашою громадянською батьківщиною,

¹ Император Николай II и Православная Церковь. <<http://www.3rm.info/3821-imperator-nikolaj-ii-i-pravoslavnaia-cerkov.html>>. (2017, вересень, 25).

радості й успіхи якої – наші радості й успіхи, а невдачі – наші невдачі. Будь-який удар, спрямований проти Союзу, чи то війна, бойкот, яке-небудь суспільне лихо або просто вбивство з-за рогу, подібне варшавському, визнається нами як удар, спрямований проти нас»¹.

Конституція Російської Федерації 1993 року закріпила світський характер Російської держави, досі не реалізований на практиці через незмінність російської моноцентричної системи: персоніфікований лідер об'єктивно зацікавлений у сакралізації власної персони, яка значною мірою гарантує йому не тільки збереження політичного статусу, а й особисту безпеку. Крім того, самодержцтво може загрожувати полірелігійне середовище, яке орієнтує населення на поклоніння різним богам. Політичний моноцентризм вимагає репродукції релігійного моноцентризму або хоча б відтворення установки на важливість останнього для збереження «скреп», «релігійної та культурної ідентичності», «стабільності» тощо.

Механізм відтворення релігійних об'єднань в Росії визначений у Федеральному Законі «Про свободу совісті та релігійні об'єднання»². Незважаючи на те, що Основний закон РФ проголошує світський характер Російської «держави», що ставить *de jure* релігійні об'єднання в рівні умови і забороняє дискримінацію індивідів та їх об'єднань за релігійною ознакою, в преамбулі ФЗ «Про свободу...» фіксується особлива роль православ'я в історії Росії, що створює передумови для вільного тлумачення конституційних норм, що стосуються свободи совісті та рівності релігійних об'єднань, надає можливість державі здійснювати політику релігійного ізоляціонізму, зберігаючи певний ступінь солідарності традиційного російського соціуму³.

Прагнення держави підтримувати й зміцнювати моноцентризм і конфесійну ідентичність на основі традиційних релігій проявляється в репродукції дискримінаційних механізмів у відтворенні релігійних об'єднань. У позитивістському плані політична підоснова використання механізмів релігійної дискримінації пов'язана з прагнення держави захистити російську політику від впливу місіонерських рухів, що часто розглядаються як «деструктивні», «тоталітарні», «екстремістські». Разом з тим, термін «деструктивні» розпливчастий і в кон'юнктурному плані може характеризувати будь-яке релігійне об'єднання, що формується без схвалення з боку держави; в свою чергу, термін «екстремізм» у російській політико-правовій теорії не має однозначного трактування, що призводить до необґрунтованої заборони релігійних об'єднань⁴ і вбудовуванню інших у систему збереження російської влади.

Федеральним законодавством зафіксовані дві форми релігійних об'єднань: релігійна група і релігійна організація, між якими проводиться розмежування, пов'язане з обсягом прав і можливостями розширення сфери впливу. У конституційно-правовому плані поділ релігійних об'єднань на два види означає, що встановлені норми федерального законодавства порушують принцип рівності громадянських прав і релігійних об'єднань, вступаючи у суперечність з Європейською конвенцією з прав людини, а також прецедентами органів Ради Європи, які є важливим джерелом «європейського» права; у політичному – «відсувають» Росію від Європи, повертаючи її до «витоків» і релігійної відокремленості.

Прагнення держави обмежити вплив нових релігій проявляється й у встановленні 15-річного терміну діяльності релігійної групи, необхідного для реєстрації релігійного об'єднання, що також дозволяє говорити про підризу принципу рівноправності релігійних об'єднань. Встановлення часових рамок для зміни правового статусу релігійного об'єднання стримує формування мозаїчності релігійної сфери в Росії і веде до її необґрунтованої консервації, посилення впливу *stato* на релігійні структури. Формована таким чином система всередині соціальних взаємин з примітивно прямою субординацією обмежує можливості демократичної релігійної моделі гуртожитку інтересами держави, ущемляє релігійні права вірян на віросповідання тієї чи іншої релігії.

Дискримінаційні елементи проявляються в необхідності надання реєстраційним органам документів, які розкривають основи віровчення і його практик. Очевидно, що рішення

¹ Гуляева, М. *Государственная поддержка традиционного ислама как важный фактор профилактики экстремизма и терроризма в исламской среде: на примере Челябинской области* <<http://muslem.ru/государственная-поддержка-традицион/>>. (2017, вересень, 25).

² *О свободе совести и о религиозных объединениях*. Федеральный закон № 125-ФЗ (26 сентября 1997 г.). *Собрание законодательства Российской Федерации от 29 сентября 1997 г. № 39, 4465*.

³ Элбакян, Е. С. (2013) Глобализация в эпоху религии, религия в эпоху глобализации. *Религиоведение*, 3, 153-154.

⁴ У даному випадку показова ситуація з визнанням Верховним Судом РФ 20.04.2017 року релігійної організації «Свідки Єгови» екстремістською і заборонаю її діяльності у Російській Федерації.

про визнання / невизнання об'єднання релігійним може бути пов'язано з відповіддю на питання: «Чи загрожує дана релігійна організація демократичному суспільству?», яке не належить до сфери права і здатне формувати широке поле для політичних інсинуацій і заборон з боку держави¹.

Слід звернути увагу на те, що при реєстрації релігійного об'єднання до реєстраційного органу в обов'язковому порядку надсилаються відомості про юридичну адресу, за якою буде знаходитися постійно діючий керівний орган релігійного об'єднання. У прагненні обійти прогалини й суперечності російського законодавства, пов'язані з наданням юридичної адреси, релігійні організації йдуть на домовленості з комерційними структурами, що загострює проблему їх відтворення, дозволяючи державі впливати на них опосередковано шляхом здійснення тиску на пов'язаних з ними економічних акторів.

Близько до проблеми надання юридичної адреси стоїть проблема селекції релігійних інститутів власне політичними способами, включаючи перешкоджання їх діяльності силовими і адміністративними шляхами. Загальновідомим фактом у даному випадку є тиск на релігійні організації «Свідки Єгови» в Челябінській області і церква евангельських християн «Благодать Христова» (м. Чехов, Московська область); відмова у перереєстрації саєнтологічної Церкви міста Москви. У всіх випадках Європейський суд визнав Росію порушницею ст. 11 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (свобода зібрань та асоціацій) і ст. 9 Конвенції (свобода думки, совісті і релігії).

Вплив релігійних об'єднань на державу і процес прийняття політичних рішень визначено їх місцем в моноцентричній політиці Росії. Найбільшим політичним впливом володіють традиційні організації – Російська православна церква (РПЦ) і мусульманські об'єднання. Представники даних об'єднань входять до складу громадських палат, комісій та інших консультативно-дорадчих органів, а їх вплив на президента РФ деякими експертами оцінюється за десятибальною шкалою в 2-3 бали, що перевищує вплив глав суб'єктів РФ (за винятком м. Москва (4,11) і Петербургу (3,88), Чеченської Республіки (5,11)), законодавчих (представницьких) органів державної влади суб'єктів РФ (1,00–1,44), керівників непарламентських («малих») партій, включаючи партії «Патріоти Росії», «Яблуко» та інші (0,88); керівників міжнародних неурядових організацій (1,55); керівників російських відділень міжнародних неурядових організацій (1,77); російських громадських активістів (1,22)².

Загалом слід зауважити, що завдання релігійних об'єднань, як і інших інститутів громадянського суспільства в Росії, полягає в контролі за населенням, відтворенні релігійного світогляду у російських підданих, легітимації політичного курсу глави держави, запобіганні формування громадянськості. В іншому випадку традиційні релігійні об'єднання стають непотрібними, зайвими і потенційно небезпечними для моноцентризму. Тому члени релігійних організацій у Росії змушені демонструвати всіляку підтримку верховному суверену, у виняткових випадках допускаючи помірну критику рішень суверена і державних службовців.

Вплив традиційних релігійних конфесій на політичний процес здійснюється як безпосередньо через взаємодію з Президентом РФ і працівниками його Адміністрації, так і через спеціальні підрозділи, що функціонують в системі органів державної влади і наділені повноваженнями в сфері державно-конфесійних відносин.

Використовуючи прагнення суверен-держави ірраціоналізувати свідомість населення на основі традиційних для Росії релігійних доктрин, РПЦ та ісламським організаціям вдалося

¹ Див. детальніше: *Духовная община мусульман Республики Молдова против Молдовы* (Carmuirea Spirituala a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova). Жалоба № 12282/02 от 14 июня 2005 г. (2005); *Московское отделение Армии спасения против России*: Постановление от 5 октября 2006 г.: Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, № 72881/01 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека* (2007), 4, 37 – 39; *Саєнтологіческая церковь г. Москвы против России*: Постановление от 5 апреля 2007 г.: Church of scientology Moscow v. Russia, № 18147/02. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*, 2007, 10, 33–35.

² Використано результати експертного опитування, проведеного нами у січні 2016 року. В експертному опитуванні взяли участь: доктор політичних наук, професор Н. А. Баранов; доктор політичних наук, професор А. Г. Большаков; доктор політичних наук, професор А. В. Глухова; доктор історичних наук, професор Ю. А. Зуляр; доктор історичних наук, професор С. І. Петров; доктор політичних наук, професор О. В. Попова; доктор політичних наук, професор А. Ю. Сунгуров, доктор політичних наук, професор А. Г. Чернишов; кандидат історичних наук, доцент В. Л. Шаповалов.

створити найбільш сприятливий для відтворення і функціонування політичний, правовий та економічний клімат.

Результатом клерикалізації стало:

а) у політичній сфері – посилення владного потенціалу політичних сил, орієнтованих на реалізацію ідеї розробки державно-національної ідеології на основі православ'я і, частково, ісламу; збільшення числа вірян, особливо серед осіб з вищою освітою, управлінських працівників і підприємців¹, тобто потенційних «локомотивів» трансформаційного процесу; розгляд РПЦ як оплоту стабільності і могутності Росії, політико-адміністративний пресинг нетрадиційних релігійних об'єднань; зростання тенденції до релігійної експансії «іншого світу»².

Слід солідаризуватися з Н. О. Зорською, що «православна етноконфесійна ідентифікація у дедалі більшої кількості російських громадян остаточно набуває рис національної приналежності, виступаючи свого роду субститутутом громадянства. Етнічна складова православної ідентифікації стала виразом спрощених форм солідарності «своїх» у протиставленні «чужим», в даному випадку – «іногородцям» (усім неросійським громадянам Росії) і «іновірцям»³. Даний процес супроводжується формуванням інформаційного середовища, що перешкоджає поширенню в суспільстві відповідних антирелігійних (антицерковних) настроїв. В останньому випадку мова може йти, наприклад, про блокування stato інформації про протести петербуржців, пов'язаних з рішенням мерії культурної столиці Росії передати Ісаакіївський собор у власність РПЦ та ін.

б) у правовій сфері – активне використання репресивного російського законодавства за критерієм віросповідання і політичної лояльності як до інодумців, так і до їх об'єднань; прийняття закону про образу почуттів вірян, що суперечить чотирьом статтям Конституції РФ: про світську державу (ст. 14), про рівність прав незалежно від переконань і ставлення до релігії (ст. 19), про свободу совісті та вільний вибір і поширення релігійних та інших переконань (ст. 28), про свободу думки і слова (ст. 29)⁴; а також статтями 18 і 19 Загальної Декларації прав людини ООН 1948 року⁵ і окремих положень резолюції ПАРС 1804, які не допускають обмеження свободи вираження думок в інтересах окремих релігійних груп, а також шанобливого ставлення до релігійних догматів (п. 18 і п. 19)⁶. Очевидно, що прийняття даного закону спрямовано на залякування суспільства і нейтралізацію світського елементу, що становить небезпеку релігійним корпораціям.

в) в економічній сфері – активна пряма і непряма підтримка РПЦ та інших православних релігійних об'єднань, а також низки ісламських організацій і груп. Якщо у випадку підтримки РПЦ мова йде насамперед про передачу у власність або в довгострокову оренду православної церкви будівель, споруд, культурних об'єктів і цінностей; то в другому – про державну фінансову підтримку ісламської науки, культури і освіти. Так, у 2006 році за участю Управління Президента Російської Федерації з внутрішньої політики був створений Фонд підтримки ісламської культури, науки і освіти, патронований президентськими структурами⁷. Крім того, за рішенням Міністерства освіти і науки РФ були визначені п'ять державних вишів, на які в рамках встановленого державного фінансування поклали обов'язок надання науково-методичної, організаційної, інформаційно-технічної допомоги п'яти ісламським центрам.

У рамках прагнення держави посилити клерикалізм системи «своїм», визнаним на території Росії релігійним організаціям, надаються значні пільги, яких позбавлені інші громадські об'єднання⁸.

¹ Зорская, Н. А. (2013) Православие в постсоветском обществе. *ОНС: Общественные науки и современность*, 1, 92, 96.

² Москва-Третий Рим. Суверенная модернизация. Экспертный доклад <http://www.intelros.ru/intelros/reiting/geyting_09/material_sofiy/8281-tretij-gim-suverennaya-modernizaciya.html> (2017, вересень, 25).

³ Зорская, Н. А. (2013) Православие в постсоветском обществе. *ОНС: Общественные науки и современность*, 1, 94.

⁴ Эксперты негативно оценили проект закона об оскорблении чувств верующих. <<http://baznica.info/article/eksperty-negativno-otsenili-proekt-zakona/#sthash.wHAKyY8m.dpuf>> (2017, вересень, 25).

⁵ Всеобщая Декларация прав человека ООН 1948 года <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml>. (2017, вересень, 25).

⁶ Рекомендация ПАСЕ 1804 (2007) от 29 июня 2007. <<https://sites.google.com/site/fppungoru/zakonodatelstvo/dokumenty-pase-i-es>> (2017, вересень, 25).

⁷ Фонд поддержки исламской культуры науки и образования. *Официальный сайт*. <<http://www.islamfund.ru>>. (2017, вересень, 25).

⁸ Шахов, М. (2013) *Правовые основы деятельности религиозных объединений в Российской Федерации*. Москва: Издательство Сретенского монастыря, 528, 353-374.

Прагнення держави сформувати національну ідеологію з панівними елементами традиційних для Росії релігійних доктрин призводить до надмірної присутності релігійного компонента в діяльності органів державної влади, правоохоронних і армійських підрозділів, установ освіти та охорони здоров'я, що створює загрозу клерикалізації державних інститутів. Ситуація ускладнюється тим, що в Росії слабо врегульовані нормами права юридичні та етичні аспекти поведінки чиновників, що дозволяє останнім виходити з суб'єктивних уявлень при вирішенні різних питань, а в низці випадків просто проявляти неповагу до представників релігійних конфесій¹.

До того ж підтримка релігійних об'єднань stato, сприяє формуванню інтолерантності релігійного середовища. Релігійні монополісти, спираючись на авторитет та інші ресурси держави, починають виходити за правові рамки. Яскравим прикладом цього є вільний продаж книг, що містять елементи розпалення міжрелігійної ворожнечі і пропаганди переваги певних релігій. «Звичайно, найбільш високою і шляхетною релігією є християнство зі своїм вченням – пишеться у брошурі, що вільно розповсюджується в церковних крамницях РПЦ «Де справжня церква? Відомості про ересі й секти»,... тільки Православна Церква безперервно сходить до Церкви перших століть... Читаючи відомості про численні секти й релігійні течії (в книзі вказується понад 20 сект, до яких автори зараховують і антирелігійні групи – Авт.); мимоволі виникає питання: чому ж їх так багато у сучасному світі? Чому саме сьогодні люди стали такими охочими до усього духовно нездорового і очевидно хибного? Серед них (представників сект – Авт.) багато психічно хворих і просто невірних людей...»².

Конфліктне середовище зріє і в самих традиційних релігійних об'єднаннях, що мають складну внутрішньокорпоративну структуру³. При цьому конфлікти виходять за межі релігійних корпорацій, поширюючись на взаємини як з державою, так і суспільством⁴.

Політично встановлений в Росії процес відтворення релігійних об'єднань, що породжує клерикалізацію соціуму в рамках традиційних релігійних доктрин, вступає і у суперечність з процесами, що відбуваються в розвинених демократичних країнах. Так, дослідження Pew Research Center, проведене в жовтні 2012 року, демонструє швидке зростання кількості американців, які не ідентифікують себе з жодною релігією. За останні п'ять років кількість осіб, які не відносять себе до тієї чи іншої релігійної течії, збільшилася з приблизно 15% до 20% від усіх повнолітніх американців. На сьогодні такими вважають себе понад 13 мільйонів тих, хто називає себе атеїстом і / або агностиком (близько 6% від населення США), а також майже 33 мільйони людей, які говорять, що вони не мають певної релігійної приналежності (14 % від населення США)⁵. Не випадково на інавгураційній промові в 2009 році президент США Б. Обама виголосив: «Різноманіття суспільства дуже важливо – це сила, а не слабкість. Ми нація християн, мусульман, іудеїв, індуїстів – і безбожників»⁶, підкресливши таким чином тенденцію, характерну для американського соціуму. Де-факто сьогодні в США навіть помірні консерватори відходять від релігійної риторики, релігія витісняється із суспільної свідомості, стаючи маргінальним явищем. У масовій культурі американців атеїзм проявляється майже повсюдно, набирають вплив атеїстичні центри, серед яких виділяються фонд «Свобода від релігії», який об'єднує представників ЗМІ, вчених і політиків, а також громадська організація «Атеїсти Америки».

Навіть у сучасній європейській цивілізації, що історично відрізняється присутністю релігійного чинника в політичній сфері, спостерігається становлення атеїзму як чинника розвитку і гуманізації суспільства. Атеїзм, стверджує С. Жижек, сприяв створенню безпечного публічного

¹ Мещерякова, А. Ф. (2009) *Светское государство в современной России: конституционно-правовой анализ*. Дисс... канд. юр. наук. Саратов.

² *Где истинная церковь? Сведения о ересях и сектах*. (2001). Москва: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 59-61.

³ Гуляева, М. *Государственная поддержка традиционного ислама как важный фактор профилактики экстремизма и терроризма в исламской среде: на примере Челябинской области*.

<<http://muslem.ru/государственная-поддержка-традицион/>> (2017, вересень, 25).

⁴ Ваххабизм пришел на Урал? Имущественные конфликты с РПЦ (2000) *Возрождение Урала*, 4.

<<http://ru-antireligion.livejournal.com/5112204.html>>. (2017, вересень, 25). *Три семьи могут остаться без жилья по требованию РПЦ в Ставрополе*. <[http://bloknot-stavropol.ru/news/tri-semi-mogut-ostatsya-bez-zhilya-po-trebovaniyu--808620](http://bloknot-stavropol.ru/news/tri-semi-mogut-ostatsya-bez-zhilya-po-trebovaniyu-rpc-v-stavropole)> (2017, вересень, 25).

⁵ «Nones» on the Rise» One-in-Five Adults Have No Religious Affiliation. <<http://www.webcitation.org/6Dk8zwMPe>> (2017, September, 25).

⁶ *Inaugural address of President Barack Obama* <<http://www.theguardian.com/world/2009/jan/20/barack-obama-inauguration-address>> (2017, September, 25).

простору для самих вірян, а сьогодні став єдиною політичною силою, яка не робить з них громадян другого сорту, незалежно від їх приналежності до будь-якої конфесії»¹.

Прагнучи зберегти моноцентричну систему російської політики й національну ідентичність на основі традиційних релігій, держава припускається стратегічної помилки. Селекція релігійних громадських об'єднань у рамках традиційних політико-релігійних цінностей призводить не лише до формування релігійного ізоляціонізму та інтолерантності, реанімує релігійно-патрімоніальні практики, але і сприяє порушенню балансу інтересів держави, особи і релігійних об'єднань; перешкоджає плідній співпраці між народом Росії і народами інших країн.

Попри те, що релігійні цінності не суперечать загальнолюдським, релігійна свідомість більшою мірою піддається маніпулюванню, а її носії менш схильні до участі в політичному житті² і більше – до залучення у терористичне середовище³, посилює страх людини за свою безпеку.

Отже, релігійні об'єднання відіграють важливу інструментальну роль у російській політиці. Діяльність традиційних релігійних об'єднань зводиться до: а) зміцнення моноцентричної організації Російської держави, б) нейтралізації громадянського елемента, в) консолідації індивідів на основі релігійної приналежності. Нетрадиційні релігійні об'єднання зазнають адміністративного тиску і розглядаються як чужі для системи. Останнім Російська держава створює істотні перешкоди на шляху до інституціоналізації, застосовує репресивні практики.

Зміцнення в Росії традиційних релігійних об'єднань вступає у суперечність із загальноцивілізаційним вектором і веде до архаїзації російського суспільно-політичного життя, сприяючи зміцненню моноцентричної організації Російської держави й системи радянської влади.

References:

1. *Differenciacija grazhdanskikh i politicheskikh praktik v Rossii: institucional'naja perspektiva*: Nauchno-analiticheskij doklad [Differentiation of Civil and Political Practices in Russia: Institutional Perspective: Analytical Report] (2013). Moscow: Institut sociologii RAN, 53. [in Russian].
2. *Duhovnaja obshhina musulman Respubliki Moldova protiv Moldovy* (Carmuirea Spirituala a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova) [The spiritual Community of Muslims of Republic Moldova.] Appeal № 12282/02 dated June 14, 2005 (2005) [in Russian].
3. *Eksperty negativno ocenili proekt zakona ob oskorblenii chuvstv verujushhikh* [Experts negatively assessed the draft law on insulting the feelings of believers] <<http://baznica.info/article/eksperty-negativno-otsenili-proekt-zakona/#sthash.wHAKyY8m.dpuf>>. [in Russian].
4. Elbakjan, E.S. (2013). Globalizacija v jepohu religii, religija v jepohu globalizacii [Globalization in the era of religion, religion in the era of globalization]. *Religiovedenie*, 3, 149-162 [in Russian].
5. *Fond podderzhki islamskoj kultury nauki i obrazovanija*. Oficialnyj sajt. [Fund for Support of Islamic Culture of Science and Education. The Official site]. <<http://www.islamfund.ru>> [in Russian].
6. *Gde istinnaja cerkov? Svedenija o eresjah i sektah* [Where is the true church? Information on heresies and sects] (2001). Moscow: Svjato-Uspenskaja Pochaevskaja Lavra, 59-61 [in Russian].
7. Guljaeva, M. *Gosudarstvennaja podderzhka tradicionnogo islama kak vazhnyj faktor profilaktiki jekstremizma i terrorizma v islamskoj srede: na primere Cheljabinskoy oblasti* [State support of traditional Islam as an important factor in the prevention of extremism and terrorism in the Islamic environment: the case of Chelyabinsk Oblast]. <<http://muslem.ru/gosudarstvennaja-podderzhka-tradicion/>> [in Russian].
8. Hestanov, R. (2006). Bez kresta. Ateizm kak antidot fundamentalizma [Without a cross. Atheism as the antidote of fundamentalism]. *Politicheskij zhurnal* [Political journal], 12, 60-65 [in Russian].
9. *Imperator Nikolaj II i Pravoslavnaja Cerkov* [Nicholas II of Russia and the Eastern Orthodox Church] <<http://www.3rm.info/3821-imperator-nikolaj-ii-i-pravoslavnaya-cerkov.html>> [in Russian].
10. *Inaugural address of President Barack Obama*. <<http://www.theguardian.com/world/2009/jan/20/barack-obama-inauguration-address>>.
11. Meshherjakova, A.F. (2009). *Svetskoe gosudarstvo v sovremennoj Rossii: konstitucionno-pravovoj analiz*: Diss... kand. jur. Nauk [The secular state in modern Russia: the constitutional law analysis: thesis for Candidate of Sciences degree in Juridical sciences]. Saratov [in Russian].
12. *Moskovskoe otdelenie Armii spasenija protiv Rossii*: Postanovlenie ot 5 oktjabrja 2006 g.: [Moscow Department of the Salvation Army v. Russia, № 72881/01, October 5, 2006]. *Bjulleten Evropejskogo Suda po pravam cheloveka*, 2007, 4, 37 – 39 [in Russian].

¹ Хестанов, Р. (2006) Без креста. Атеизм как антидот фундаментализма. *Политический журнал*, 12, 62.

² *Дифференциация гражданских и политических практик в России: институциональная перспектива*: Научно-аналитический доклад. (2013). Москва: Институт социологии РАН, 53.

³ Радилов, А. С., Цимбал, М. Ф. (2012) Технологии манипулирования сознанием и вовлечение в терроросреду. *ОНС: Общественные науки и современность*, 4, 134.

13. *Moskva – Tretij Rim. Suverennaja modernizacija. Ekspertnyj doklad* [Moscow is the Third Rome: Sovereign modernization. Expert report]. <http://www.intelros.ru/intelros/reiting/rejting_09/material_sofiy/8281-tretij-rim-suverennaya-modernizacija.html> [in Russian].
14. *Nones on the Rise. One-in-Five Adults Have No Religious Affiliation* <<http://www.webcitation.org/6Dk8zwMPe>>.
15. *Osvobode sovesti i o religioznych objedinenijah*. Federalnyj zakon № 125-FZ (26 sentjabrja 1997 g.) [On Freedom of thought and on Religious Associations. Federal Law, September 26, 1997 No. 125-FZ]. *Sobranie zakonodatelstva Rossijskoj Federacii ot 29 sentjabrja 1997 g. № 39 st. 4465* [The collection of Russian Federation legislation] [in Russian].
16. Radilov, A S., Cimbali, M.F. (2012) Tehnologii manipulirovanija soznaniem i вовлечение v terrorosredu [The technologies of manipulation of consciousness and involvement in the terrorist environment]. *ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost* [Social sciences and modernity], 4, 134-137 [in Russian].
17. *Rekomendacija PASE 1804 (2007) ot 29 ijunja 2007* [PACE Recommendation 1804 (2007) of 2007, June, 29, (2017, Sept., 25)]. (2007). <<https://sites.google.com/site/fppungoru/zakonodatelstvo/dokumenty-pase-i-es>>.. [in Russian].
18. *Saentologicheskaja cerkov g. Moskvy protiv Rossii: Postanovlenie ot 5 aprelja 2007 g.*: [Moscow Church of scientology v. Russia, № 18147/02]. Evropejskij Sud po pravam cheloveka. Bjulleten Evropejskogo Suda po pravam cheloveka [Bulletin The European Court of Human Rights, 2007, 10, 33 – 35. [in Russian].
19. Shahov, M. (2013). *Pravovye osnovy dejatel'nosti religioznych objedinenij v Rossijskoj Federacii* [Legal basis for the activities of religious associations in the Russian Federation]. Moscow: Izdatelstvo Sretenskogo monastyrja, 353-374 [in Russian].
20. *Tri semji mogut ostatsja bez zhilja po trebovaniju RPC v Stavropole* [Three families can remain without housing at the request of the ROC in Stavropol]. <<http://bloknot-stavropol.ru/news/tri-semi-mogut-ostatsya-bez-zhilya-potrebovaniyu--808620>> [in Russian].
21. Vahhabizm prishel na Ural? [Wahhabism came to the Ural District?] (2000) *Vozrozhdenie Urala* [Revival of the Ural District] 4. <<http://ru-antireligion.livejournal.com/5112204.html>> [in Russian].
22. *Vseobshhaja Deklaracija prav cheloveka OON 1948 goda* [Universal Declaration of Human Rights 1948]. <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml> [in Russian].
23. Zorskaja, N.A. (2013). *Pravoslavie v postsovetском obshhestve* [Orthodoxy in the Post-Soviet Society]. *ONS: Obshhestvennye nauki i sovremennost* [Social sciences and modernity], no. 1, 90-97 [in Russian].